

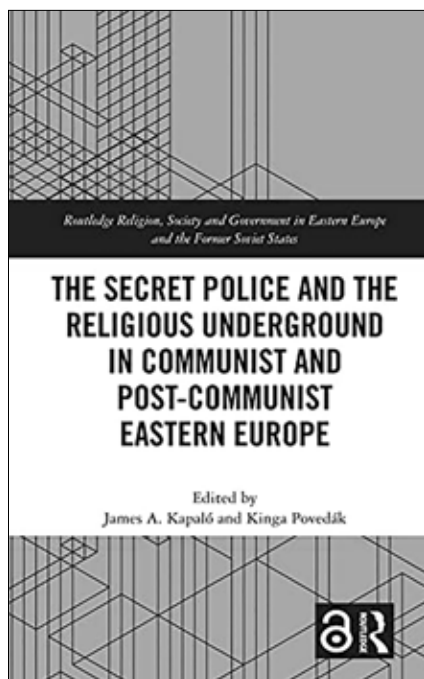
/// Cúthné Gyóni Eszter

=== **Illegalitásba kényszerítve**

***The Secret Police and the Religious Underground
in Communist and Post-Communist Eastern Europe.***

Edited by James A. Kapaló, Kinga Povedák.

Routledge, London – New York, 2022. 340 oldal

A The Secret Police and the Religious Underground in Communist and Post-Communist Eastern Europe (A titkosrendőrség és a vallási underground¹ a kommunista és posztkommunista Kelet-Európában) című tanulmánykötet 2022-ben jelent meg a Routledge kiadó gondozásában, a kiadó *Religion, Society and Government in Eastern Europe and the Former Soviet States* (Vallás, társadalom és kormányzat Kelet-Európában és a volt szovjet államokban) sorozatának 15. köteteként.

A tanulmánykötet szerkesztői James Alexander Kapaló, a Corki Egyetem Vallástudományi Tanszékének oktatója és Povedák Kinga, a Magyar Tudományos Akadémia és a Szegedi Tudományegyetem „Convivence” Vallási Pluralizmus Kutatócsoportjának tudományos munkatársa. Maguk a szerkesztők, illetve a kötet szerzői közül jó páran (Hesz

¹ == A „Hidden Galleries” projekt vezető kutatója és a recenzált munka egyik szerkesztője, James A. Kapaló ezt a kifejezést használja, ezért a kötet címének fordításakor én is maradtam ennél a változatnál. Balazs Gaspar: Megáldott ételek és rejtett kamerák. Interjú James A. Kapalóval. <https://hypeandhyper.com/megaldott-etelek-es-rejtett-kamerak-interju-james-a-kapaloval/> (utolsó letöltés: 2024. január 16.).

Ágnes, Anca Maria Şincan, Tatiana Vagramenko, Iuliana Cindrea-Nagy, Dumitru Lisnic, Igor Caşu) a European Research Council által támogatott „*Hidden Galleries*” projekt² kutatócsoportjának tagjai voltak. Jelen tanulmánykötet egy kibővített szerzői gárda közreműködésével született, és a „*Hidden Galleries*” projekt egyik kimenetelének tekinthető. A projekt a vallási kisebbségek szerepével foglalkozott a 20. századi Közép- és Kelet-Európa társadalmában, a romániai, moldovai és magyarországi titkosrendőrségi anyagok újraértelmezésén keresztül. A kutatók egyik fő célkitűzése volt, hogy összegyűjtsék az üldözött vallási csoportok vizuális és tárgyi emlékeit, vallásos és irodalmi szövegeit, amelyek a 20. századi kommunista diktatúrák titkosrendőrségi archívumaiba kerültek valamilyen rendőrségi művelés során. Ezen anyagok feldolgozásával és bemutatásával hívták fel a tudományos közösség és a hétköznapi érdeklődők figyelmét a titkosrendőrségi archívumok anyagának alternatív felhasználási lehetőségeire az üldözött vallási közösségek tanulmányozása során.³ Ez a célkitűzés igen hangsúlyos jelen kötetben is, azonban ennél jóval többet kínál az olvasó számára. A kutatók a módszertani megközelítések sokszínű skálájának felvázolása, elméleti kérdések, dilemmák és gyakorlati példák bemutatása mellett a komparatív megközelítés fontosságát hangsúlyozzák. A tanulmányok rávilágítanak az azonosságokra és az eltérő gyakorlatokra, amelyeket a titkosrendőrség a vallás- és egyházellenes fellépések során alkalmazott, s megismerhetünk a vallási közösségek túlélési stratégiáit, a hatósági fellépésre adott válaszai közül is jó néhányat.

Az utóbbi évtizedekben számos történeti tanulmány, monográfia és forrásközlés született a szovjet blokk államainak egyházpolitikájáról, a történelmi felekezeteket és a kisegyházakat ért retorziókról, az egyházi személyeknek vagy a hívők közösségének meghurcolásáról, a rendszerrel való együttélésekről és a kollaborációról, az egyes felekezetek, közösségek és a titkosrendőrség viszonyáról, de akár az állambiztonsági iratok felhasználhatóságáról is.⁴ Ebbe a sorba illeszkedik a titkosrendőrség és a vallási underground kapcsolatáról szóló tanulmánykötet, amelynek egyik sajátossága, hogy tizenhat szerzője többféle tudományterületről (vallástudomány, etnográfia, kulturális antropológia, történettudomány, jog, szociológia) érkezett, ami lehetővé teszi az interdiszciplináris megközelítés nyújtotta sokszempontú bemutatást, ugyanakkor ezek a szempontok szépen „összeérnek”, kiegészítik és erősítik egymást.

2 = = Az Európai Kutatási Tanács által az Európai Unió Horizont 2020 kutatási és innovációs keretprogramjában támogatott projektről (no. 677355) van szó. Honlapja: <http://hiddengalleries.eu/about/> (utolsó letöltés: 2024. január 16.).

3 = = Uo.

4 = = Csak néhány magyar és régiós vonatkozású példa ezek közül messze a teljesség igénye nélkül: Farkas, 2006; Bánkuti–Gyarmati (szerk.), 2010; Soós–Szabó–Szigeti (szerk.), 2010; Bánkuti, 2011; Kiss–Soós–Tabajdi (szerk.), 2012; Heinz–Rajki–Simon, 2013; Gyarmati, 2014; Apor–Horváth–Mark (szerk.), 2017; Fejérdy – Wirthné Diera (szerk.), 2021; Bendel–Pech (szerk.), 2022.

A tanulmányok témáinak spektruma térben is, időben is igen kiterjedt. Időben az oroszországi bolsevik hatalomátvételtől az 1980-as évek végéig terjed a feldolgozás, térben pedig a Szovjetunióra, annak tagköztársaságai közül Ukrajnára, Moldovára és Litvániára, a blokk országai közül pedig Magyarországra, Romániára, Csehszlovákiára és Lengyelországra, továbbá Jugoszláviára vonatkozó kutatásaikat mutatják be a szerzők.

A kötet természetesen a régió vallási sokszínűségére is reflektál: ugyan elsősorban a keresztény felekezetek közösségeivel foglalkozik, de a litvániai Krisna-hívók is helyet kaptak a kiadványban. A keresztény felekezetek közül a kis felekezetek „túlreprezentáltak” a történelmi keresztény egyházakkal szemben (az inochentizmussal kötő, a Jehova Tanúival három tanulmány is foglalkozik), ami nem feltétlenül felel meg a térség vallási és felekezeti viszonyainak. A kötetet publikáló kutatók célja azonban nem is ezeknek az arányoknak az érzékeltetése volt, hanem az, hogy a kevésbé kutatott vallási kisebbségek, az alulról szerveződő vallási közösségek retorzióval fenyegető közegben megélt hitéletét, a mindennapok vallásosságát és a közösségek állambiztonsággal való kapcsolatát bemutassák. Ezzel együtt az esettanulmányok között izgalmas lett volna egy-egy illegalitásba szorított római katolikus szerzetesközösségről vagy a történelmi felekezetek pártállammal együttműködő hierarchiájával szembe forduló, alulról szerveződő, de az egyházában megmaradó kisközösségi mozgalmról is olvasni.⁵

A témák feldolgozásakor sikerült túllépni a „hősies ellenálló kontra áruló” dichotóm képen is. A kutatók nem kerültek meg olyan kényes kérdéseket sem, mint a másként gondolkodás, a hálózati tevékenység vagy akár a szexuális és erkölcsi kérdések, amelyeket a politikai rendőrség is gyakran használt fel a közösségek üldözése, bomlasztása és befolyásolása során. A kötet szerzői meggyőzően bizonyítják, hogy a megélt vallási tapasztalat és annak különböző gyakorlatai egyszerre voltak „célpontjai és termékei” („*both the target and the product*”⁶) az elnyomó és megtorló állambiztonsági műveleteknek.

A kutatók az állambiztonsági archívumokon kívül más forrásokat – például a vallási közösségek helyi és személyes gyűjteményeit, a kortárs tanúvallomásokat és *oral history* interjúkat – is felhasználták a munkájukhoz, megteremtve ezzel a titkosrendőrség által létrehozott források és narratíva kritikus szemléletének lehetőségét. Abból adódóan, hogy a „*Hidden Galleries*” projektben központi szerepe volt a vizuális anyagoknak, jelen kötet több tanulmányában is kiemelt szerepet kaptak a képi vagy tárgyi források és az ábrák.

Mindezeken túl a kiadványban bemutatott elemzések és esettanulmányok hozzájárulnak a felekezetek és az állam közötti kapcsolatok történetének megértéséhez,

5 = = Magyar vonatkozásban néhányat felsorol ezek közül Köbel Szilvia tanulmánya, illetve Hesz Ágnes példái között is találkozhatunk ilyen közösségekkel, de csak említés szintjén. Köbel, 2022. 88–89.; Hesz, 2022.

6 = = Kapaló–Povedák, 2022: 5.

valamint – elősorban az utolsó, negyedik rész írásai – árnyalják az egyházak és az emlékezetpolitika szerepét a posztkommunista Közép-Európában.

A szerkesztők által jegyzett bevezető tanulmány („Introduction: Reframing the religious underground”) különösen sokoldalú és tartalmas áttekintést ad a kötetben tárgyalt témákról: a szovjet típusú diktatúrák vallásossághoz való viszonyáról és egyházpolitikájáról; az állambiztonság szerepéről a társadalom átforgalmazásában; a vallásos közösségekkel szemben alkalmazott rendkívül változatos eszköztárukról; a vallásos közösségek elnyomásra és üldözésre adott reakcióiról és túlélési stratégiáiról; a téma kutatásához felhasznált titkosrendőrségi irattárakról, az itt őrzött források felhasználhatóságáról; a közösségek életének kutatásához használható egyéb forrásokról; valamint az emlékezetpolitikához kapcsolódó kérdésekről.

Kapaló és Povedák külön kitérnek a kötet címében szereplő két gyűjtőfogalom használatának indoklására. Az eltérő elnevezéssel működő állambiztonsági szervezetekre Cristina Vătulescu nyomán⁷ a titkosrendőrség kifejezést találták a legmegfelelőbb gyűjtőnévnek. Értelmezésük szerint a titoktartás „eszméje” fontos szerepet játszott a diktatúrák rendőrségeinek működésében és tevékenységében.⁸ Összességében talán célszerűbb lett volna az államvédelem vagy állambiztonság gyűjtőnév használata, mert azok sokkal inkább lefedik a szovjet, majd a szatellitállamok politikai rendőrségeinek tevékenységi körét. Működésük ráadásul nem volt teljesen „titok” – amire a bevezető tanulmány is utal –, sok esetben kifejezetten fontos volt, hogy a lakosság tudjon a létezésükről és tevékenységükről, s így a fenyegetettség érzésének a fenntartásával is kontrollt tudtak gyakorolni a társadalom felett (lásd például a Rákosi-korszak államvédelmét vagy a romániai Securitate működését). A „vallási underground” kifejezés használatát visszavezették az 1920-as évek Szovjetuniójáig, arra hivatkozva, hogy ott azokra a vallási közösségekre alkalmazták a szókapcsolatot, amelyek a nyilvántartásba vételt megtagadták, vagy amelyeknek a működését betiltották, s amelyekről úgy vélték, a rendszerre veszélyt jelentő ellenséges tevékenységet folytatnak.⁹ Ezen a ponton – az értelmezés mélyítése érdekében – a kifejezés eredetét jó lett volna részletesebben magyarázni és az eredeti orosz szóhasználatot is megadni. A szovjet értelmezés mellett volt egy pozitív, de szintén erősen elfogult használata és értelmezése is a szókapcsolatnak, ami az emigrációba kényszerülő egyházi személyek és hívek vallomásaiban és beszámolóiban alapult, és amit a Szabad Európa Rádió és a Szabadság Rádió népszerűsített. Ez a bátorság és az ellenállás megtestesítőiként mutatta be ezeket a közösségeket. Mindkét értelmezés konstrukciónak tekinthető, a földalatti lét a pártállam

7 = Vătulescu, 2010.

8 = Kapaló–Povedák, 2022: 11–12.

9 = Uo. 4.

elnyomása és a titkosrendőrségi műveletek révén vált megélt valósággá az illegálisba kényszerített vallási közösségek számára.

A tanulmánykötetet négy nagy fejezetre tagolták a szerkesztők. Az első, „Ellenségkreálás: történelmi és jogi összefüggések” (*Constructing the Enemy: Historical and Legal Contexts*) című részben Dumitru Lisnic tanulmányának a középpontjában az inochentizmus áll, és azt mutatja be, hogyan került a közösség a hatalmat magukhoz ragadó bolsevikok útjába az 1920-as évek Ukrajnájában. Tatiana Vagramenko írása az orosz ortodox egyház közösségeivel foglalkozik, és a szovjet titkosrendőrség (OGPU) aktáinak egy sajátos típusát, az 1930-as években a vallásos hívők ellen folytatott kollektív büntetőügyek mintáit mutatja be, amely anyagokat mintegy tankönyvként használta a hatóság az ortodox egyház „egyházi-monarchista földalatti” közösségeinek felszámolásához. Köbel Szilvia azt tárgyalja, milyen jogi kereteket teremtett a szovjet típusú pártállam a magyarországi egyházak számára, mit tekintett az állam legálisnak, és mi minősült illegálisnak. Ez a fejezet a magyar egyháztörténetészek számára nem tartogat újdonságokat, azonban fontos összefoglalása a hazai viszonyoknak a külföldi kutatók és az érdeklődők számára.

Corneliu Pintilescu bemutatja, hogy a Securitate hogyan tekintett a Jehova Tanúira, és miért vált a közösség az elnyomó intézkedések célpontjává, hogyan kreáltak a hitélethez kapcsolódó mindennapos vallási gyakorlatból az amerikai központjukhoz fűződő kapcsolatuk révén politikai bűncselekményt. Petrás Éva tanulmánya szintén a Jehova Tanúival foglalkozik, azt tárja fel, hogy magyarországi közösségük milyen helyzetbe került az ateista ideológián nyugvó pártállami rendszer kiépülésével, hogyan reagáltak a hatósági fellépésekre, hogyan mélyült el a vallási életük az üldöztetés időszakában, és milyen kézzelfogható emlékei – fotók, festmények, irodalmi alkotások – maradtak fenn ebből az időszakból. A szerző végigvezeti a közösség életét a rendszerváltásig, így azt is láthatjuk, hogy a diktatúra kádári időszakában hogyan enyhült a rájuk nehezedő nyomás, és milyen tárgyalásokat folytattak az állammal jogi státuszuk megváltoztatása érdekében.

A vallásellenes műveleteket (*Anti-religious Operations*) bemutató második részben olyan esettanulmányokat olvashatunk, amelyek a régió államainak különböző vallási közösségeivel szemben folytatott titkosrendőrségi fellépést tárgyalják. Igor Cașu a Jehova Tanúi besszarábiai közösségének sorsáról ír. Esetük különösen kirívó: a legnagyobb és egyben a legutolsó tömeges deportálás Sztálin halála előtt ellenük irányult. Az „Északi művelet” („Operation North”) fedőnevű akciót az Állambiztonsági Minisztérium (MGB) tisztjei tervezték meg. Az 1951. április 1-jén végrehajtott művelet során a felekezet több mint 16 000 tagját deportálták Szibériába és Közép-Ázsiába a Szovjetunió nyugati területeiről, köztük Besszarábiából. Cașu rámutat arra, hogy ezek az eljárások teljesen törvénytelenek voltak, ugyanis nem született róluk bírósági döntés, hanem a szovjet állambiztonság Különbizottsága (Osoboe Soveshchanie) határozott az akcióról, ezért technikailag a korabeli szovjet

törvényeknek sem feleltek meg, s ez jól példázza a diktatúra rugalmas gyakorlatát.¹⁰ A tanulmány azt is feltárja, hogy az „Északi művelet” során a szovjet állambiztonság kiterjedt ügynöki beszivárgást hajtott végre a közösségbe.

Maciej Krzywosz a lengyelországi Zabłudówban történt 1965-ös Mária-jelenés helyszínére irányuló zarándoklatok elleni titkosrendőrségi fellépést tárgyalja. A művelet sikere a zarándoklatokat és a helyi lakosságot – beleértve a vallásos közösséget és a látnoknő családját is – sikeresen átfogó hálózati tevékenységen múltott, de a két évig tartó fellépés során a teljes eszköztárát bevetette a titkosrendőrség annak érdekében, hogy a vallási áhítat ezen spontán megnyilvánulásának véget vessen. Rasa Pranskevičiūtė-Amoson tanulmánya az 1980-as évek Szovjetuniójába kalauzol minket: a Krisna-hívők Nemzetközi Szervezetének (ISKCON) megalakulását és földalatti életét mutatja be a Litván Szovjet Szocialista Köztársaságban. A közösséget még a diktatúra végnapjaiban is a rendszer veszélyes ellenségévé nyilvánították, s ezért a titkosrendőrség és a propaganda is fellépett velük szemben. Ondrej Matějka tanulmánya felvázolja, hogy a cseh protestáns egyházon belüli csoport, az úgynevezett „Új Orientáció” hogyan került a csehszlovák állambiztonság (StB) fókuszába, és hibás értelmezésük következményeként hogyan vált a progresszív baloldali lelkipásztorok és hívek csoportja az egyházon belüli „második hatalmi központként” a titkosrendőrség célpontjává (még a rendőrtiszti képzés tananyagába is bekerültek). Matějka úgy értékeli, hogy az StB olyan hatékonyan konstruált ellenséget, hogy paradox módon sikerült – legalábbis részben – megteremtenie azt. A szerző kitér arra is, hogy a pártállami rendszer bukása után a források hozzáférhetővé válása mély megosztottságot okozott az egyházon belül.

A módszertani megközelítéseket tárgyaló harmadik részben (*Methodological Approaches to Religions in the Secret Police Archives*) Hesz Ágnes magyarországi római és görög katolikus példákon keresztül mutatja be, hogy az operatív munka során keletkezett titkosrendőrségi iratok – elsősorban az ügynökjelentések – milyen értékesek az ateista ideológián nyugvó totális diktatúra alatt megélt hétköznapi, vernakuláris vallásosság kutatásához. Povedák Kinga a fotóelicitáció módszerét alkalmazva vizsgálja a leszármazott közösségekkel való munka lehetőségeit és korlátait egy, a magyarországi Evangéliumi Keresztény Egyházból kivált közösség példáján keresztül annak érdekében, hogy újraértelmezze a titkosrendőrségi levéltárak fotóállományának felhasználhatóságát a vallásos közösségek kutatása során. James A. Kapaló egy romániai inochentista közösséggel szemben folytatott eljárás ügynökjelentéseire támaszkodva azt mutatja be, hogy milyen módszertani lehetőségek jelennek a titkosrendőrségi archívumok anyagaibanak felhasználásában a tágabb vallási kontextus értelmezéséhez.

A kötet negyedik nagy fejezete a „Titkosrendőrségi archívumok a posztkommunizmusban – politika, etika és közösségek” (*Secret Police Archives in Postcommunism:*

¹⁰ == Cașu, 2022: 139.

Politics, Ethics and Communities) címet viseli. Ebben Cristian Vasile tanulmánya nem a vallási kisebbségekkel foglalkozik, hanem a romániai történelmi felekezeteknek az állambiztonsági irattárak megnyitásához kapcsolódó politikáját mutatja be. Romániában a római és görög katolikus, de különösen az ortodox egyházi vezetés aktívan ápolja a diktatúra áldozatainak emlékét, miközben elterelik a figyelmet a titkosrendőrséggel való egyházi együttműködésről. Az ortodox és római katolikus egyházak vezetői minden politikai befolyásukat latba vetették annak érdekében, nehogy a kommunista rendszerrel való összejátszásuk bizonyítékai napvilágra kerüljenek, akadályozva ezzel a levéltárak és kutatók munkáját. Aleksandra Djurić Milovanović az egykori Jugoszlávia titkosrendőrségi anyagaihoz való hozzáférés problémáival foglalkozik. A délszláv államalakulat felbomlása után a levéltári anyagokat szétszortották az utódállamok között, s közben nagyon sok dokumentum megsemmisült. Az állambiztonsági archívumok anyagainak kutatása pedig még ma igen korlátozott. A tanulmány a nazarénus és az adventista közösségek kutatási problémáin keresztül mutatja be, hogy hogyan lehet mégis rekonstruálni az üldözött vallási kisebbségek életét az elnyomó diktatúra időszakában más forráscsoportok felkutatásával, például belügyminisztériumi, vallásügyi minisztériumi, igazságügyi minisztériumi és más közigazgatási iratok, a közösségek tagjai által megőrzött források segítségével, valamint személyes emlékezetükön keresztül.

Anca Şincan azzal foglalkozik, hogy a romániai Securitate hogyan alkalmazta az egyén erkölcsi magatartásával kapcsolatos információkat – legyenek azok valóság vagy akár hamisak – a közösségekkel szembeni fellépések során. Az állam által célba vett személyek magánéletének tiszteletben tartása természetesen nem érdekelte a hatóságokat, de a mai olvasó/kutató számára az érintettek jogainak védelme, különösen az egészségi állapotra és a szexualitásra vonatkozó információk megismerhetősége törvényben rögzített. Ez komoly nehézség és dilemma elé állítja a kutatót, mert a titkosrendőrség számára a vallásos közösségekkel szembeni fellépés során fontos szerepet kaptak az erkölcsi kérdésekkel való zsaroláson, kompromittáláson alapuló beszerzések, jogilag és etikailag viszont rendkívül nehezen tárgyalható a téma a tudományos publikációkban. A kötet utolsó tanulmányában Iuliana Cindrea-Nagy azt vizsgálja, hogy a romániai neoprotestáns felekezetek, az adventisták és a püünkösdisták hogyan használták fel a titkosrendőrségi anyagokat annak érdekében, hogy őszintén szembe tudjanak nézni közösségük pártállami diktatúra idején megélt múltjával, ami a múlt bűneivel való szembenézést is magába foglalta, és így megtisztulást eredményezhet.

Összességében elmondhatjuk, hogy olyan sokszempontú és gazdag kutatómódszertani és episztemológiai anyagot és nem utolsósorban számos izgalmas esettanulmányt publikáltak a kötetben közreműködő kutatók, hogy az – reméljük – ösztönözni és segíteni fogja a témával kapcsolatos további feldolgozásokat és a nyílt, szakmai alapú párbeszédet.

=== Hivatkozott irodalom ===

Apor–Horváth–Mark (szerk.), 2017

Secret Agents and the Memory of Everyday Collaboration in Communist Eastern Europe. Edited by Péter Apor, Sándor Horváth and James Mark. Anthem Press, London – New York.

Bánkuti, 2011

Bánkuti Gábor: *Jezsuiták a diktatúrában. A Jézus Társasága Magyarországi Rendtartománya története 1945–1965*. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – L'Harmattan, Budapest.

Bánkuti–Gyarmati (szerk.), 2010

Csapdában. Tanulmányok a katolikus egyház történetéből, 1945–1989. Szerkesztette: Bánkuti Gábor – Gyarmati György. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – L'Harmattan, Budapest.

Bendel–Pech (szerk.), 2022

Christen und totalitäre Herrschaft in den Ländern Ostmittel- und Südosteuropas von 1945 bis in die 1960er Jahre. Herausgegeben: Rainer Bendel, Robert Pech. Böhlau, Köln.

Cașu, 2022

Cașu, Igor: Soviet state security and the Cold War. Repression and agent infiltration of the Jehovah's Witnesses in the Moldavian SSR, 1944 to late 1950s. In: *The Secret Police and the Religious Underground in Communist and Post-Communist Eastern Europe*. Edited by James A. Kapaló, Kinga Povedák. Routledge, London – New York.

Farkas, 2006

Farkas Gyöngyi: Ügynökjelentések, kihallgatási jegyzőkönyvek, kérvények. A társadalomtörténet-írás lehetséges forrásai. *Aetas*, 4. sz. 146–170.

Fejérdy – Wirthné Diera (szerk.), 2021

The Trial of Cardinal József Mindszenty from the Perspective of Seventy Years. The Fate of Church Leaders in Central and Eastern Europe. Edited by Fejérdy András, Wirthné Diera Bernadett. Libreria Editrice Vaticana, Citta del Vaticano.

Gyarmati, 2014

Gyarmati György: Mire jók az állambiztonsági ügynökiratok, és mire nem?

In: *Az ügynök arcai. Mindennapi kollaboráció és ügynökkérdés.* Szerkesztette: Horváth Sándor. Libri, Budapest. 65–87.

Heinz–Rajki–Simon, 2013

Szabadegyházak, vallási kisebbségek és a diktatúrák Európában a 20. században.

Szerkesztette: Daniel Heinz, Rajki Zoltán, Simon Ervin. Gondolat – Historisches Archiv der Siebten-Tags-Adventisten in Europa – Kisegyház-kutató Egyesület, Budapest–Friedensau.

Hesz, 2022

Hesz, Ágnes: Secret police informer files as sources for the study of vernacular religion under communism. In: *The Secret Police and the Religious Underground in Communist and Post-Communist Eastern Europe.* Edited by James A. Kapaló, Kinga Povedák. Routledge, London – New York.

Kapaló–Povedák, 2022

Kapaló, James A. – Povedák, Kinga: Introduction: Reframing the religious underground. In: *The Secret Police and the Religious Underground in Communist and Post-Communist Eastern Europe.* Edited by James A. Kapaló, Kinga Povedák. Routledge, London – New York.

Kiss–Soós–Tabajdi (szerk.), 2012

Hogyan üldözzünk egyházakat? Állambiztonsági tankönyv tartótszteknek.

Szerkesztette: Kiss Réka, Soós Viktor Attila, Tabajdi Gábor. L'Harmattan, Budapest.

Köbel, 2022

Köbel, Szilvia: The legal context of religious activities in Hungary between 1945 and 1989/90. In: *The Secret Police and the Religious Underground in Communist and Post-Communist Eastern Europe.* Edited by James A. Kapaló, Kinga Povedák. Routledge, London – New York.

Soós–Szabó–Szigeti (szerk.), 2010

Egyházüldözés és egyházüldözők a Kádár-korszakban. Szerkesztette: Soós Viktor Attila, Szabó Csaba, Szigeti László. Luther, Budapest.

Văţulescu, 2010

Văţulescu, Cristina: *Police Aesthetics: Literature, Film, and the Secret Police in Soviet Times.* Stanford University Press, Stanford, California.

Green Silence

Fotó: Kovalovszky Dániel

Kulcsszavak

=====

üldözött vallási csoportok, állambiztonság, Közép- és Kelet-Európa

= ***Forced Into Illegality*** =

/// A BOOKREVIEW ON

***The Secret Police and the Religious Underground
in Communist and Post-Communist Eastern Europe.***

Edited by James A. Kapaló, Kinga Povedák.

Routledge, London – New York, 2022, 340 p.

This review seeks to introduce the recently published collection of essays entitled *The Secret Police and the Religious Underground in Communist and Post-Communist Eastern Europe*.

The essays in the collection discuss the role of religious minorities in the societies of Central and Eastern Europe in the 20th century. The researchers emphasize the importance of the comparative approach, while outlining the diverse range of methodological approaches, theoretical issues, dilemmas, and practical examples. The studies shed light on the similarities and different practices employed by the state security agencies of dictatorships during their anti-religious and anti-church actions. We can also learn about the survival strategies of religious communities, including many of their responses to official actions.

The authors present their research from the Bolshevik takeover in Russia until the late 1980s, covering the Soviet Union, its republics including Ukraine, Moldova, and Lithuania, and the Soviet bloc countries of Hungary, Romania, Czechoslovakia, Poland, and Yugoslavia. The epistemological material and the case studies published by the authors are diverse and informative. This work is expected to encourage further dialogue and research on the subject.
